

Айтенова Э.А.^{1*}, Джакупова А.Г.², Макашқулова Г.Б.³, Косшыгулова А.С.¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

³М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада жоғары сынып оқушыларының кәсіби және жеке өзін-өзі анықтау мәселесі талданады, ол қоғам дамуының қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайында айтарлықтай өзекті мәселе болып отыр. Психологиялық-педагогикалық бағыттағы ғылыми зерттеулер осы көп қырлы мәселені шешудің тиімді жолдарын іздеуге бағытталған. Яғни, оқушылардың қалыптасқан оқу-танымдық мүдделеріне ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, теориялық-әдіснамалық зерттеулердің негізінде тәжірибелік-эксперимент жұмысы ұйымдастырылды, ол 3 кезеңнен тұрады: анықтау, қалыптастыру және қорытындылау. Анықтау экспериментіне Тараз қаласы, Ы.Алтынсарин атындағы № 49 мектеп-гимназиясының 10-11 сыныптар оқушылары (48-оқушы) қатысты. Эксперимент тобында 23 оқушы, бақылау тобында 25 оқушы. Экспериментке дейінгі және эксперименттен кейінгі мәліметтерді алу үшін Р.В.Овчарованың «Мамандық таңдау мотивтері» әдісін және Л.Б.Шнейдердің кәсіби сәйкестігін зерттеу әдістемесі қолданылып, алынған нәтижелердің оң динамикасын көрсетті.

Түйін сөздер: кәсіп, оқу қызығушылықтары, мамандық таңдау, өзін-өзі анықтау, жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауы, кәсіби бағыт.

Айтенова Э.А.^{1*}, Джакупова А.Г.², Макашқулова Г.Б.³, Косшыгулова А.С.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, Уральск, Казахстан

³Таразский региональный университет имени М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

В статье анализируется проблема профессионального и личностного самоопределения старшеклассников, которая становится достаточно актуальной в современных социально-экономических условиях развития общества. Научные исследования психолого-педагогической направленности направлены на поиск эффективных путей решения этой многогранной проблемы. То есть особое внимание уделяется образованным учебно-познавательным интересам учащихся. Также на основе теоретико-методологических исследований была организована опытно-экспериментальная работа, которая состоит из 3 этапов: выявление, формирование и обобщение. В констатирующем эксперименте приняли участие учащиеся 10-11 классов (48 учащихся) школы-гимназии № 49 им. И.Алтынсарина, г. Тараз. В экспериментальной группе 23 учащихся, в контрольной 25 учащихся. Для получения

данных до и после эксперимента использовали метод Р.В.Овчаровой «Мотивы выбора профессии» и методику исследования профессиональной идентичности Л.Б.Шнейдера, показав положительную динамику полученных результатов.

Ключевые слова: профессия, учебные интересы, выбор профессии, самоопределение, профессиональное самоопределение старшеклассников, профессиональная направленность.

Aitenova E.A.^{1}, Dzhakupova A.G.², Makashkulova G.B.³, Koshygulova A.S.¹*

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan

³M.H.Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

PROBLEMS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract

The article analyzes the problem of professional and personal self-determination of high school students, which is becoming quite relevant in modern socio-economic conditions of society development. Scientific research of a psychological and pedagogical orientation is aimed at finding effective ways to solve this multifaceted problem. That is, special attention is paid to the educated educational and cognitive interests of students. Also, on the basis of theoretical and methodological research, experimental work was organized, which consists of 3 stages: identification, formation and generalization. The ascertaining experiment was attended by students of grades 10-11 (48 students) of the I.Altynsarin Gymnasium №49, Taraz. There are 23 students in the experimental group and 25 students in the control group. To obtain data before and after the experiment, the method of R.V.Ovcharova "Motives for choosing a profession" and the methodology of L.B.Schneider's professional identity research were used, showing the positive dynamics of the results obtained.

Key words: *profession, educational interests, choice of profession, self-determination, professional self-determination of high school students, professional orientation.*

КІРІСПЕ

Білім беруді реформалауға байланысты бүгінгі күннің талаптары жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауды ұйымдастыру жүйесіне жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр етеді [1]. Себебі, өмірдің барлық салаларын цифрландыру жаңа кәсіптердің пайда болуына және ескі кәсіптердің маңыздылығының төмендеуіне әкеледі. Осыған байланысты еңбек нарығындағы бәсекелестік сөзсіз өсті, мамандарға қойылатын біліктілік талаптары мен кәсіби деңгейді үнемі көтеру қажеттілігі арттып отыр. Осы орайда келесі проблемалардың шешімін таппай отырғандығын көреміз:

- студенттердің жеке басының психологиялық және динамикалық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың кәсіби көзқарастары мен қызығушылықтарын қалыптастыру жүйесінің болмауы;

- қоғамның сұранысы бойынша мамандардың саны мен сапасына қойылатын талаптар мен жоғары сынып оқушыларының болашақ мамандықтарын таңдау арасындағы сәйкессіздік;

- оқушылардың қабілеттерін іске асырудың және кәсіби көзқарастарын ескерудің әлеуметтік-психологиялық тетіктерінің болмауы [2].

Осы аталған қарама-қайшылықтардың негізінде біз кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесін қарастыруды жөн көрдік. Себебі, жылдам дамып келе жатқан постиндустриалды қоғамда оқушы өзінің жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне, кәсіби траекториясына сүйене отырып, жеке тұлғаны құрудың үздіксіз үдерісіне айналады. Бұл үдерістің тиімділігін арттыру

үшін, әсіресе ересек өмірге қадам басқысы келетін жоғары сынып оқушысына мамандық таңдау ғана емес, сонымен қатар өзінің білім алуы мен кәсіби сценарийін әзірлеу, іске асыру үшін ресурстарды іздеу, осы ресурстарды өз бетінше пайдалануға үйрену, кәсіби өзін-өзі анықтауда және білім беруді жалғастыру, одан әрі кәсібилендіру туралы шешімдерді кезең-кезеңімен қабылдауға көмектесу болып табылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Жоғары сынып оқушылары үшін кәсіби өзін-өзі анықтаудың мәні мен мағынасын анықтаудағы философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге, ғылыми еңбектерге, диссертациялық зерттеулерге теориялық талдау жасау; озық тәжірибелерге контент-талдау, эмпирикалық зерттеулер және т.б. әдістер қолданылды.

Қазіргі жоғары сынып оқушыларының кәсіби таңдауының сипаттамаларын зерттеу үшін біз Р.В.Овчарованың «Мамандық таңдау мотивтері» әдісін және Л.Б.Шнейдердің кәсіби сәйкестігін зерттеу әдістемесі арқылы анықтадық. Зерттеу Тараз қаласы, Б.Алтынсарин атындағы № 49 мектеп-гимназиясы негізінде жүргізілді. Зерттеуге барлығы 48 адам қатысты, эксперимент тобында 23 оқушы, бақылау тобында 25 оқушы.

Сондай-ақ, ғылыми дереккөздерді талдау біздің тарихымыздың әртүрлі онжылдықтарында жоғары сынып оқушыларының кәсіби қызығушылықтары мен бейімділіктерінің динамикасының болуын көрсетеді. Яғни, жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесі шетел және отандық психология ғылымында зерттелгенін көреміз, алайда жоғарыда берілген қарама-қайшылықтардың туындауына байланысты бұл мәселе әліде өзекті деп айта аламыз.

Отандық ғалымдар кәсіби өзін-өзі анықтауды мамандық таңдаудың жеке актісі ретінде емес, болашақ кәсіби қызмет шеңберіндегі тұлғалық дамудың ұзақ мерзімді үдерісі мен адам дамуының құрамдас бөлігі ретінде қарастырады (Б.А.Абдукаримов, А.А.Бейсембаева, К.А.Дүсенбаев, Т.М.Баймолдаев, Л.Х.Мәжітова, Л.Н.Нәрікбаева, С.Ж.Прәлиев, А.П.Сейтешев, К.У.Устемиров және т.б.). Ж.Н.Абдыкаримов, Ж.Н.Абдырахманов, К.А.Дүйсенбаев, В.В.Егоров, М.Ж.Козыбаков, М.А.Кудайкуловтың зерттеулері болашақ еңбекке баулу мұғалімдерінің кәсіби және әдістемелік дайындығын жетілдіруге; ал Е.П.Герасимчук, Г.А.Корякова, П.П.Костенков, В.А.Поляковтың жұмыстары еңбекке баулу және кәсіптік бағдар беру мәселелерін талдауға және дамытуға арналған; сондай-ақ, еңбек дайындығын педагогикалық үдеріс пен өндірістік оқытудың басқа аспектілері ретінде К.А.Акишев, А.А.Гилюлова, М.Х.Қаламқалиев, Б.Қ.Момынбаев қарастырады; кәсіби қалыптасу мен ұлттық білім беру үдерісі арасындағы байланысты С.А.Узақбаева, У.М.Абдигапбарова, Г.К.Кунакова және басқа зерттеушілер өз зерттеулерін арнайды.

Ал, шетел зерттеушілерінің (Ф.Н.Гоноболин, Н.В.Кузьмина, И.В.Комусова және т.б.) күш-жігерінің арқасында қазіргі уақытта кәсіби бейімділікті зерттеу саласында белгілі бір категориялық аппарат бар екендігін айта аламыз. Э.Ф.Зеер, А.А.Волочков, Е.А.Климов, Т.Л.Павлова және басқалардың зерттеулері жоғары сынып оқушыларының кәсіби бейімділігі мен жеке сипаттамалары арасындағы байланысын зерттейді. Л.А.Головей, В.И.Журавлев, Г.М.Щукин кәсіби мотивацияны қалыптастырудағы интеллектуалдық, психологиялық және эмоционалдық сипаттамалар сияқты жеке психологиялық сипаттамалардың рөлін айқындайды. Кәсіби таңдау тұлғасы: семантикалық базаның рөлі М.Ф.Афанасьев, А.А.Бодалев, А.Г.Здравомыслов, В.П.Зинченко, И.Г.Кокурин, Е.Б.Моргунов және басқалардың зерттеулерімен дәлелденген.

Яғни, XX ғасырдың бірінші жартысында (20-30 жж.) Ресейде алғаш рет әртүрлі әлеуметтік топтардағы балалардың кәсіби қызығушылықтары мен көзқарастары зерттеле бастады (Н.А.Рыбников). XX ғасырдың ортасында зерттеушілердің қызығушылықтары жастардың жеке ерекшеліктерін, олардың мотивациясын, ерік-жігерін және осы сипаттамалардың кәсіби-мансаптық бағытты таңдауға әсерін зерттеуге ұласты (А.В.Веденов, М.Д.Виноградова, Г.И.Галките, М.Д.Копанев, В.Б.Успенский). XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында ғалымдардың көп бөлігі орта мектеп оқушыларының кәсіби бейімділігін

болашақ кәсіптік білім беру аспектісінде: жоғары немесе орта арнаулы (В.Н.Кошелев, В.А.Крутецкий, В.Н.Шубкин және т.б.) зерттеуге арналды.

Батыс психологиясында жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісін қарастырғанда Э.Эриксон енгізген «эго сәйкестігі» термині қолданылады. Оның пікірінше, адам белгілі бір әлеуметтік топқа, оның ішінде белгілі бір кәсіби қауымдастыққа жататындығын сезіну және түсінудің нәтижесі деп санайды [3]. Ал, Л.Б.Шнайдер кәсіби сәйкестілік тұжырымдамасын ұсынады. Автор бұл психологиялық жіктеуді белгілі бір кәсіпке немесе кәсіби қоғамға жататын ұғым ретінде қарастырады. Кәсіби сәйкестіктің негізгі құрамдас бөлігі – өзін-өзі тану, ал атқарушы механизмі болып – кәсіби сәйкестілікті айта аламыз. Өз кезегінде, кәсіптің анықтамасы объективті және субъективті сипаттамаларды кәсіби қызметпен, жеке тұлғаның белгілі бір кәсіби ерекшеліктерімен (құндылықтар, мінез-құлық нормалары және т.б.) қабылдауын анықтайтын топ құрудан тұратынын көруге болады [4].

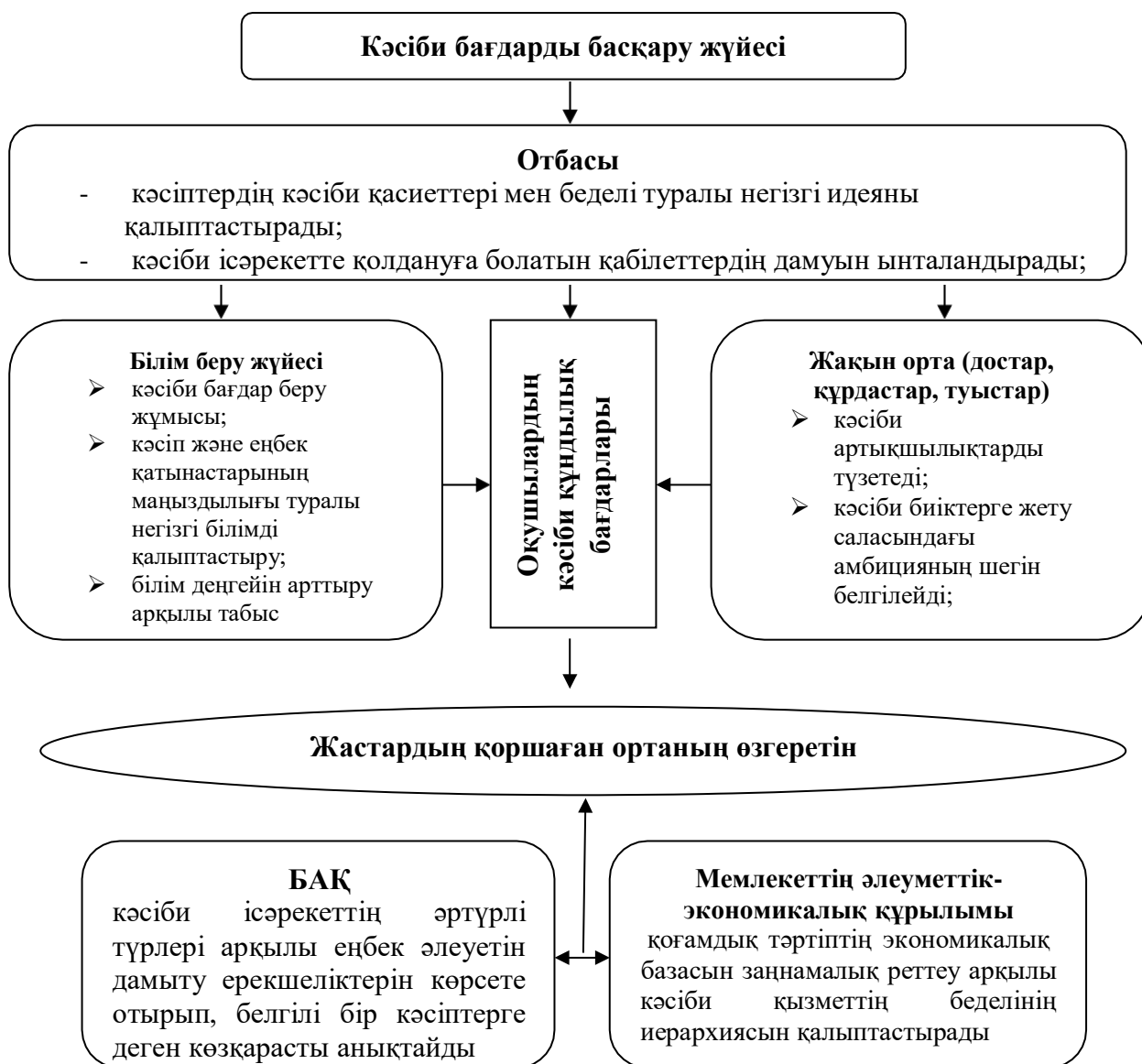
Кәсіби өзін-өзі анықтаудың мазмұнын түсінудегі келіспеушіліктер, осы үдерістің біртұтас құрылымының болмауы, құрылымдық компоненттерді анықтаудағы айырмашылықтар кәсіби өзін-өзі анықтау үдерісін зерттеудің әртүрлі әдістерін қолдануға әкеледі.

Ғылыми әдебиеттерде жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтау тұжырымдамалары іс жүзінде ұсынылмайды, олар осы үдерісті зерттеудің теориялық ережелері мен әдістерінің бірлігін көрсетеді. Бүгінгі таңда ғылыми әдебиеттерде біз жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының екі тұжырымдамасын алатын болсақ, *біріншіден*, Е.А.Климов: адамның өмір бойы кәсіби жұмысқа, әртүрлі кәсіптердің ерекшеліктеріне, қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне деген көзқарасын қалыптастыратынын айтады. Мұндай үдерістердің нәтижесі: өзінің қызығушылығы мен еңбек нарығы туралы жинақталған ақпараттарды талдау байланысында мамандық таңдауға негізделген және оны анықтау мақсатында Е.А.Климов «дифференциалды-диагностикалық сауалнамасын» (DDO) әзірледі. Сауалнаманың көмегімен адамның кез келген кәсіп түріне бейімділігін анықтауға болады. Кейіннен ғалымдар Е.А.Климовтың «Мүдделер картасы» - 35 жасқа дейінгі адамдардың кәсіби мүдделері мен қалауларын зерттейтін бірдей танымал әдістемені жасады [5]. Айта кету керек, Е.А.Климов ұсынған әдістемелердің қолдану аясы мен бүгінгі таңда өзектілігі жоғалуда, себебі бұл көптеген жаңа мамандықтардың пайда болуына және қол еңбегін технологиямен ұсынылған көптеген еңбек салаларына автоматты түрде ауыстыруға, жасанды интеллекттің қолданылуына байланысты болып отыр.

Екіншіден, кәсіби өзін-өзі анықтау, Э.Ф.Зеердің еңбектерінде сипатталғандай, кәсіби жұмыстың мазмұны мен талаптарына сәйкес адамның кәсіби және психологиялық қабілеттерін тәуелсіздік пен санамен ұштастыра отырып, белгілі бір әлеуметтік-экономикалық жағдайларда орындалатын әрекеттердің мағынасын іздеу болып саналады [6]. Автордың пікірінше, кәсіби өзін-өзі анықтаудың құрамдас бөліктері: құндылық бағдары, көзқарастары, қызығушылықтары, мотивтері, қарым-қатынастары, мамандық үшін маңызды қасиеттердің даму деңгейі, оның өзін-өзі тануы. Зерттеуші ауқымды теориялық және эмпирикалық жұмыстар жүргізді, нәтижесінде кәсіби өзін-өзі анықтаудың жеке компоненттерінің ерекшеліктерін анықтау үшін диагностикалық әдістер таңдалды.

Осылайша, ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, біз кәсіптік бағдар беруді ұйымдастырудың үлгісін жасауға мүмкіндік алдық. Модель бойынша студенттердің кәсіби құндылықтарын қалыптастыру, тәжірибелі мамандар арасынан тәлімгерлік практикасын қолдануды; еңбек нарығындағы нақты жағдай туралы үнемі хабардар етуді; білім беру мекемесінде кәсіби бағдарды ұйымдастыруға қатысқан педагогтердің біліктілігін арттыру курстық қайта даярлаудан өтуді ұсынамыз.

Сыныптастардан үлкен әлеуметтену үдерісінің сапасына тиімділік, жүйелілік, ғылым, нақтылық, кешенділік және оңтайлылық қағидаларына және ашық жүйеге негізделген біз ұсынған модельдің тиімді жүзеге асыру арқылы қол жеткізуге болады (сурет-1).

Сурет 1 – Кәсіби бағдар жұмысын ұйымдастыру моделі

Осылайша, кәсіби бағдар жұмысын ұйымдастырудың заманауи моделіне сәйкес, жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағдарларын қалыптастыру және өзін-өзі анықтау мақсатында әлеуметтік ықпал ету институттары, оны қоғамға толыққанды енгізуге мүмкіндігі бар фактор деп айтуымызға болады. Сонымен қатар, табысты әлеуметтену үдерісі – бұл жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруы және одан әрі мансап құру үшін қажетті негізгі әлеуетін дамыту мақсатында қоғамның әлеуметтік құрылымына кіріктірудің белсенді әдісі екендігі бәрімізге белгілі.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу жұмысында алынған нәтижелер қазіргі жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауының кейбір ерекшеліктерін көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген тұжырымдардан біз кәсіби өзін-өзі анықтауды екі өзара байланысты мотивациялық және операциялық компоненттер қызметінің әсер етуінен көреміз. Олай дейтініміз, мотивациялық компонент деп, біз жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдаудағы басым ынталану мотивтерін, ал операциялық компонент ретінде – кәсіби сәйкестілік мәртебесін немесе жоғары сынып оқушыларының белгілі бір кәсіби топтың мүшесі ретінде өзін-өзі тануын, осы топтың ережелерін, нормалары мен құндылықтарын қабылдауы деп түсінеміз [7]. Кәсіби өзін-өзі анықтау құрылымына мұндай көзқарас бұл үдерісті біртұтас деп санауға және жоғары сынып

оқушыларының мамандық таңдаудағы ниеттері мен олардың бар ынталарын жүзеге асыруға бағытталған нақты әрекеттері арасындағы байланысты талдауға мүмкіндік береді.

Мотивациялық компонентті зерттеу үшін біз Р.В.Овчарованың «Мамандық таңдау мотивтері» әдістемесін қолдандық. Оның көмегімен жоғары сынып оқушыларының иерархия немесе мамандық таңдау мотивтерінің маңыздылығы туралы идеяларын анықтауға мүмкіндік береді.

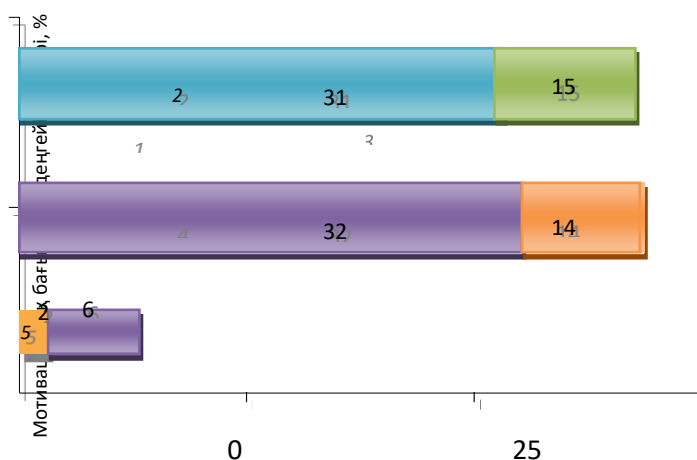
Диагностика нәтижелері бойынша мамандық таңдауда жеке тұлғаның мотивациялық бағытының белгілі бір деңгейі бар 3 топтың біріне әр жоғары сынып оқушысын жатқыздық. Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік маңызды ішкі мотивациясы басым болатын бір шыңға немесе мотивацияның екі тобы бірден үстемдік ететін екі шыңға – әлеуметтік маңызды және жеке маңызды ішкі мотивациясы бар жоғары деңгей туралы айтып отырмыз. Мамандық таңдауға деген осындай уәжбен жоғары сынып оқушылары тек жеке қызығушылықтарын ғана емес, сонымен қатар кәсіптің әлеуметтік маңыздылығын басшылыққа алады, мамандық шеңберінде басқаларға пайдалы болу мүмкіндігіне назар аударады, қоғамның дамуы мен әлауқатына үлес қосады. Сондай-ақ, әлеуметтік маңызды мотивация кәсіби және тұлғалық өсуге ықпал ететіні анық.

Мотивациялық бағдарлаудың орташа деңгейі бар топқа біз ішкі жеке маңызды мотивтері басым жоғары сынып оқушыларын және мамандық таңдаудың жеке маңызды, сыртқы оң мотивтеріне екі шыңы бар оқушыларды жатқызамыз.

Төменгі деңгейге сыртқы мотивациялық бағыты басым (оң немесе теріс) жоғары сынып оқушылары кіреді. Мұндай жоғары сынып оқушылары мамандық таңдағанда, ең алдымен материалдық және әлеуметтік игіліктерге назар аударады. Сонымен қатар, мұндай білім алушыларда ата-аналардың пікірі, жазадан, айыптаудан және жүйелі сыннан аулақ болуға деген ұмтылыс маңызды рөл атқарады. Осылайша, білім алушылар мамандық таңдау кезінде күш салуға дайын сыртқы ынталандыруларды басшылыққа алады.

Жеке тұлғаның мотивациялық бағытының түріне және деңгейіне байланысты жоғары сынып оқушыларын бөлу нәтижелері келтірілген (2-сурет).

Сонымен, 2-суреттен Р.В.Овчарованың «Мамандық таңдау мотивтері» әдістемесін қорытындылай келе, жоғары сынып оқушылары мамандық таңдау үдерісінде олар көбінесе ішкі мотивтермен (78%) жүретінін көреміз, ал бұл әдетте ең тиімді мотивке жатады. Сондай-ақ, таңдалған мамандық жеке тұлғаның әлеуетін шабыттандыру және іске асыру көзі ғана емес, сонымен бірге кәсіби даму мен әлауқатқа ықпал етеді. Алайда, орта мектеп оқушыларының 22%-ы мамандық таңдауда жеке басының пайдасы мен басқаларды теріс бағалаудан аулақ болу мотивтері басым екенін мойындаудан қорықпағанын айта кетуіміз керек.

Сурет 2 – Жоғары сынып оқушыларын мамандық таңдау кезінде тұлғаның мотивациялық бағытының түрі мен деңгейі, %

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың операциялық компонентін анықтау үшін біз *Л.Б.Шнейдердің кәсіби сәйкестігін зерттеу әдістемесін* қолдандық.

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби сәйкестігін қарастырған кезде біз кәсіби сәйкестілік мәртебесін екі негізгі топқа бөлдік: әлеуметтік қалаулы және әлеуметтік жағымсыз. Әлеуметтік қалаулы немесе әлеуметтік жағымсыз кәсіби сәйкестіктер тобына белгілі бір мәртебе беру критерийі олардың кәсіби таңдауын және жауапкершілік өлшемін білу болып табылады. Кәсіби ерекшеліктерге әлеуметтік қалаулы мәртебесіне: «қол жеткізілген позитивті сәйкестілік» мәртебесі және «кейінге қалдыру» мәртебесі жатады. «Қол жеткізілген оң сәйкестікке» жоғары сынып оқушылары өзін-өзі бағалау мен болашақ кәсіби туралы идеяларға, яғни өз кәсібін таңдауға негізделген болашақ мамандығын таңдауда саналы және тәуелсіз болады. «Мораторий» мәртебесі – бұл бірнеше нұсқалардың ішінен жеке тұлғаны немесе кәсіпті таңдауға арналған белсенді ізденіс. Сонымен қатар, ол мамандық таңдауда жоғары сынып оқушыларының белсенді ұстанымымен, осы үдеріске енуімен, ұсынылған таңдау үшін жауап беруге дайын болуымен сипатталады. Кәсіби сәйкестіктің әлеуметтік қалаулы мәртебесін біз жоғары сынып оқушыларының кәсіби сәйкестігінің жоғары деңгейіне жатқызамыз.

Сол критерийлер бойынша «жалған сәйкестілік» және «мерзімінен бұрын кәсіби сәйкестілік» әлеуметтік жағымсыз мәртебелер мен кәсіби сәйкестіктің төмен деңгейіне жатады. Мұндай жағдайларда болашақ мамандықты таңдау жоғары сынып оқушысына оның өз еркіндігіне және басқалардың маңызды пікіріне тәуелділігіне байланысты жүктеледі немесе төмен рефлексия, жеке ерекшеліктердің өзін-өзі бағалауының жеткіліксіздігі негізінде, олардың таңдалған мамандыққа сәйкестігін ескермей жүзеге асырылады, бұл белгілі бір кәсіби топпен және қызметпен сәйкестендіруге мүмкіндік бермейді.

«Диффузиялық сәйкестілік» мәртебесін біз орта мектеп оқушыларының кәсіби сәйкестігінің орташа деңгейіне жатқыздық. «Диффузиялық сәйкестігі» бар жоғары сынып оқушыларының нақты, тұрақты мақсаттары мен сенімдері жоқ, оларды жасауға ұмтылмайды, кәсіби таңдау жасаудан бас тартады. Қолайлы жағдайларда жоғары сынып оқушылары «мораторийге» өте алады. Олар болмаған жағдайда, кәсіби сәйкестіктің орташа деңгейінде қалады немесе белсенді таңдау мен өзін-өзі анықтаудан бас тартып, төмен деңгейге түседі. 1-кестеде жоғары сынып оқушыларының мәртебесі мен кәсіби бағдар деңгейі бойынша тағайындалады.

Кесте 1 – Жоғары сынып оқушыларын кәсіби сәйкестілік мәртебесі мен деңгейіне қарай бөлу

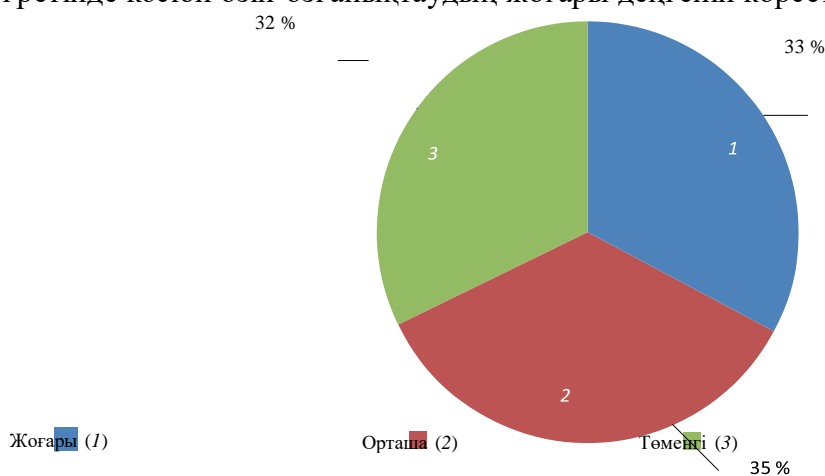
Сәйкестілік көрсеткіші	48 адамнан тұратын жиынтық, %				
	10	12	2	3	21
Мәртебесі	Мораторий	Қол жеткізілген оң сәйкестік	Диффузиялық сәйкестілік	Мерзімінен бұрын сәйкестендіру	Жалған сәйкестілік
Деңгейі	жоғары	жоғары	орташа	төмен	төмен

Сонымен, 1-кестенің деректерін талдау көрсеткендей, сауалнамаға қатысқан орта мектеп оқушыларының көпшілігі кәсіби сәйкестіліктің төмен деңгейін (55%) көрсететінін көрсетті. Жоғары сынып оқушыларының үштен бірінен сәл астамы (39%) әлеуметтік қалаулы мәртебеге немесе кәсіби сәйкестіктің жоғары деңгейіне ие.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың қорытынды деңгейін біз кәсіпті таңдаудағы кәсіби сәйкестілік пен мотивациялық бағдар деңгейлерінің арақатынасы арқылы шығардық. Кәсіби сәйкестілік жоғары деңгейде қалыптасқан, мотивациялық фокус жоғары және орта деңгейде

қалыптасқан жағдайларда кәсіби өзін-өзі анықтаудың жоғары деңгейі туралы айтуға болады. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауының төмен деңгейі, егер кәсіби сәйкестік төмен болса, ал мотивациялық фокус төмен немесе орта деңгейде болса, анықталады. Мотивациялық және операциялық компоненттер деңгейлерінің шамалы сәйкессіздігі немесе сәйкес келмеуі жағдайында кәсіби сәйкестік деңгейіне, яғни операциялық компонентке артықшылық берілді. Күрт сәйкессіздік жағдайында – жоғары кәсіби деңгей мен төмен мотивациялық фокус немесе төмен кәсіби сәйкестік пен жоғары мотивациялық фокус – біз орташа мәнді айтамыз, өйткені құрамдас бөліктердің бірі жоғары деңгейде қалыптасады. Бұл салыстырудың нәтижелері 3-суретте берілген.

Суреттен жоғары сынып оқушыларының тек үштен бірі немесе 33%-ы мамандық таңдауда жеке тұлғаның әлеуметтік қалаулы кәсіби сәйкестігі мен мотивациялық бағытының бірлігі ретінде кәсіби өзін-өзі анықтаудың жоғары деңгейін көрсеткені көрінеді.

Сурет 3 – Жоғары сынып оқушыларын кәсіби өзін-өзі анықтау деңгейіне бөлу

Эмпирикалық зерттеу барысында алынған нәтижелер жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын зерттеуде белсенділік тәсілін қолдану мүмкіндігі мен орындылығын көрсетеді. Жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауы екі өзара байланысты құрылымдық компоненттерден тұратын ерекше қызмет түрі ретінде қарастырылуы мүмкін (мотивациялық және операциялық). *Мотивациялық компонент дегеніміз* – жоғары сынып оқушыларының мамандық таңдаудағы мотивациялық бағыты, ал *операциялық компонент* – олардың кәсіби сәйкестілік мәртебесі. Мотивациялық бағыттылық деңгейі мен кәсіби сәйкестілік деңгейі туралы деректердің арақатынасы негізінде жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауының қалыптасу деңгейін анықтауға болады.

Нәтижелер респонденттердің көпшілігі үшін (67%) болашақ мамандықты таңдау мәселесі өзекті болып қала беретінін және соңына дейін шешілмейтінін көрсетеді. Бұл ретте мотивациялық компоненттің әлеуметтік қалаулы жоғары деңгейін жоғары сынып оқушыларының жалпы санының жартысына жуығы (46%) көрсетеді. Олар таңдалған мамандық шеңберінде өзін-өзі тану және қабілеттерін дамыту қажеттілігін түсінеді. Керісінше, қол жеткізілген оң сәйкестік оқушылардың тек 21% ғана тән, бұл осы кезеңде оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық-педагогикалық қолдау мақсаттарын оның құрылымдық компоненттерін қалыптастыру ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, кәсіби өзін-өзі анықтау – еңбек қызметінің бағытын саналы түрде таңдау. Оның жоспарланған жолды жүзеге асыру үшін жауапкершілікті түсінуден жүзеге асырылуы маңызды. Мамандық таңдау – динамикалық және көп сатылы үдеріс. Еңбек қызметі өмірдің жағымды бөлігі болуы үшін жасалған әрекеттер мен нәтижелерді үнемі талдап отыру керек. Егер аралық нәтижелер өзгеру уақыты келгенін білдірсе, оларды елемеге болмайды.

Тәжірибе көрсеткендей, мектеп түлегі мамандықты дұрыс таңдаған жағдайда, тек қоғам ғана емес, ең бастысы, қанағаттануды сезінетін және өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік алатын тұлға – жас буын. Кәсіптік бағдар беру бойынша жұмыс нәтижесі: түлектің өмірдегі өз орнын табуына, оның өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін түсінуіне бағыттайды. Мектеп түлектері тәуелділік пен бастамашылдыққа бейім. Сондықтан кәсіби іс-әрекетте оларды болашақта көрінетін әлеуметтік әл-ауқатқа емес, кәсіби қызмет арқылы өмірдегі орны үшін нақты күреске дайындау өте маңызды, оның көмегімен ол өзін маңызды және сұранысқа ие сезінетін қарым-қатынас жүйесіне енетінінің менімен айта аламыз. Олай дейтініміз, *кәсіби өзін-өзі анықтау* – еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды даярлаудың кепілі, кәсіби және аумақтық мобильді, өркениеттік динамиканың жеделдету жағдайына тұрақты бейімделу жағдайына дайын, экономиканың әртүрлі секторларында кәсібилендірумен байланысты деп тұжырымдаймыз.

Жүргізілген зерттеудің нәтижесінде жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын тиімдігі жүзеге асыру үшін келесі ұсыныстарды жасаймыз:

- ақпараттандыру: арнайы білім беру, қазіргі заманғы еңбек нарығы, сұранысқа ие еңбек қызмет түрлері, оқу орындары, белгілі бір еңбек салаларында талап етілетін жеке қасиеттер туралы білім алу мүмкіндігі жасау;

- диагностикалау: жасөспірімнің жеке қасиеттерін, мінез-құлқын, кәсіби ниеті мен қалауын анықтау үшін психологиялық тестілерді қолдану;

- кеңес беру: диагностика нәтижелерін талқылау, оларды қажетті жұмыс ортасының талаптарына сәйкес келтіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Березина Т.Н. Развитие способностей как гуманистическая составляющая образования. // *Alma mater (Вестник высшей школы)*. – 2009. – 7. – С. 19-25.

2. Вакулова И.Н. Возрастная динамика профессиональных интересов учащихся старших классов // *Вопросы становления профессиональных планов учащихся*. – Л., 2019. – С. 21-34.

3. Ильина, О.Б. Профессиональное самоопределение современных подростков: проблемы и пути их решения // *Электрон- ный журнал «Психологическая наука и образование psyedu.ru»*. – 2014. – Т. 6, № 3. – С. 255–263. <https://doi.org/10.17759/psyedu.2014060324>

4. Шнейдер, Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – М.: Мос- ковский психолого-социальный институт, 2017. – 128 с.

5. Исакова, Т.А. Профессиональное самоопределение в контексте формирования жизненных и профессиональных планов учащихся и молодежи // *Психологическое сопровождение образовательного процесса*. – 2012. – Т. 1, № 2-1. – С. 139–144.

6. Зеер, Э.Ф., Рудей, О.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности: учебное пособие. – М.: Мос- ковский психолого-социальный институт, 2018. – 256 с.

7. Кормакова, В.Н., Мусаелян, Е.Н., Рузиева Д.И. Педагогическое сопровождение профессионального самоопределения старшеклассников // *Образование и наука*. – Т. 19, № 4. – С. 130–145. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-4-130-145>

References

1. Berezina T.N. Razvitie sposobnostej kak gumanisticheskaya sostavlyayushchaya obrazovaniya. // *Alma mater (Vestnik vysshej shkoly)*. – 2009. – 7. – S. 19-25.

2. Vakulova I.N. Vozrastnaya dinamika professional'nyh interesov uchashchihsya starshih klassov // *Voprosy stanovleniya professional'nyh planov uchashchihsya*. – L., 2019. – S. 21-34.

3. Il'ina, O.B. Professional'noe samoopredelenie sovremennyh podrostkov: problemy i puti ih resheniya // *Elektron- nyj zhurnal «Psihologicheskaya nauka i obrazovanie psyedu.ru»*. – 2014. – Т. 6, № 3. – S. 255–263. <https://doi.org/10.17759/psyedu.2014060324>

4. SHnejder, L.B. Lichnostnaya, gendernaya i professional'naya identichnost': teoriya i metody diagnostiki. – М.: Мос- kovskij psihologo-social'nyj institut, 2017. – 128 s.

5. Isakova, T.A. Professional'noe samoopredelenie v kontekste formirovaniya zhiznennyh i professional'nyh planov uchashchihsya i molodezhi // Psihologicheskoe soprovozhdenie obrazovatel'nogo processa. – 2012. – T. 1, № 2-1. – S. 139–144.

6. Zeer, E.F., Rudej, O.A. Psihologiya professional'nogo samoopredeleniya v rannej yunosti: uchebnoe posobie. – M.: Mos- kovskij psihologo-social'nyj institut, 2018. – 256 s.

7. Kormakova, V.N., Musaelyan, E.N., Ruzieva D.I. Pedagogicheskoe soprovozhdenie professional'nogo samoopredeleniya starsheklassnikov // Obrazovanie i nauka. – T. 19, № 4. – S. 130–145. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-4-130-145>